

periphery of the construction vocabulary. It has been proved that the archaization of the vocabulary of traditional rural construction is connected with the disappearance of the realities they designate; semantics narrowing, which, obviously, testifies to the long process of archaizing the dialects vocabulary; parallel operation or complete replacement of the dialect name with a commonly-used one under the influence of the literary language.

Key words: lexeme, semantics, dynamics, archaization, Boyko dialects, building vocabulary.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2018 р.

Прийнято до друку 19.05.2018 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Т. О. Ястремська (Львів)

УДК 81'373.611.2'282

ПРИСЛІВНИКИ МІСЦЯ В ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: СТАТИЧНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ

Діалектне мовлення – унікальне, воно фіксує те, що виходить за межі правил і норм літературної мови. Окрім того, воно доносить до дослідника інформацію про культуру і традиції, побут та особливості світосприйняття, зокрема й про просторову картину світу носіїв говору.

Різні аспекти дослідження прислівника привертали увагу мовознавців, а його вивчення на матеріалі говірок української мови останнім часом навіть активізувалося [див.: Брошняк 1996; Гримашевич 2015; Громик 2005; Джочка 2010; Тимко-Дітко 2015; Чешко 2014; Щербина 2015 та ін.]. Це, зокрема, підтверджує актуальність дослідження.

Об'єктом нашого зацікавлення є аналіз семантичної структури прислівників у контексті словотвірних гнізд, вершинами яких є назви базової просторової опозиції „верх – низ”; вони слугують для опису орієнтації об'єкта в просторі, для просторової кваліфікації частини об'єкта, а також формують систему координат мовної картини світу носіїв говору.

Мета статті – проаналізувати прислівники, утворені за моделлю [в/у + *Нос*] – деривати базових слів опозиції *верх, гора* („верх”) і *низ, діл, спід* („низ”), що посідають провідне місце у формуванні картини простору. Реалізація мети передбачає виконання низки завдань: укласти корпус прислівників на матеріалі говорів української мови (передусім південно-західного наріччя), утворених за цієї моделлю; проаналізувати особливості їхньої семантичної структури, виявити семантично та структурно співвідносні деривати, диференціювати прислівники та приєменники, у функції яких вживаються аналізовані прислівники, та ін.

Прислівники на зразок *вверху, ввершкы, ввершечку, вгорі, вдолі, долині, внизу, всподу, вподі* в літературі закріпили за собою назву просторових, локативних, прислівників місця, які належать до лексико-граматичного розряду обставинних прислівників. Аналізовані прислівники утворені в результаті адвербіалізації форм місцевого відмінка іменників з прийменниками *в/у* [Німчук 1978: 388 – 404].

Джерельна база – записи говіркового мовлення, діалектні словники й картотеки, діалектні тексти, регіональні лінгвістичні атласи, етнографічні й діалектні матеріали від XIX ст. і дотепер (дібрано понад 150 мікроконтекстів, які слугували основою аналізу).

Прислівники місця традиційно поділяють відповідно до „стратифікації простору” на:

- прислівники, що вказують на своєрідну фіксовану локалізацію дії або стану в просторі – **статична локалізація** одного предмета щодо іншого (*де?*);
- прислівники, що позначають напрямові дії або руху, – **динамічна локалізація** одного предмета щодо іншого із вказівкою на вихідну або кінцеву точку поширення дії чи стану (*звідки? куди?*) [пор.: СУЛМ 1997: 452, 463].

Діалектні словники, фіксуючи просторові прислівники статичної локалізації, наводять переважно „спрощену семантику”, яка за відсутності мовної ілюстрації майже не несе корисної інформації, адже, як виявив аналіз „живих” контекстів, семантика просторових прислівників не може обмежуватися значенням ‘угорі’ чи ‘внизу’. Проте важливе значення має фіксація прислівників у діалектних словниках і вияви фонетичних варіантів; наприклад: *в верху* ‘в горі, на горі’ [Мосора: 12]; *в долі* ‘в долині’ [Кміт: 23]; *увер(ь)ху* ‘нагорі, угорі’, *усподу* ‘унизу’ [ГГ: 190, 193]; *уверьху* ‘угорі’, *всподу (усподу)* ‘унизу’ [Негрич: 45, 172, 173]; *вверьху* ‘вгорі’, *вдоліні* ‘внизу, відносно нижче’, *всподу* ‘на дні’ [СГРЯ: 145, 156, 318], *вверху* ‘на горі’, ‘у верхній течії річки’, *вгорі* ‘вгорі’, *ўгорі* ‘високо’, *вдолі* ‘внизу’, *всподу* ‘внизу’ [Он. I: 87, 88, 150, 184]; *угорі, вгорі* ‘угорі, вгорі; високо в повітрі’, *внизу* ‘внизу, в нижній частині’ [Пиртей: 396, 53]; *удоліні* ‘унизу, знизу’ [БГС: 561]; *ўдо|ліні* ‘внизу’ [БГТ: 48]; *вдолі (ўдол’і, удол’і)* ‘внизу’ [Матіїв: 54, 473] та ін.

Просторові прислівники, характеризуючи ситуацію в статичному аспекті, слугують засобом просторового опису – опису місця розташування щодо інших об’єктів, вказують на простір над орієнтиром (*вверху, вгорі*) чи під ним (*вдоліні, вдолі, внизу, вподі, всподу*). Зазначимо, що орієнтир (лінія / центр), яка розділяє об’єкт на дві частини – верхню і нижню, – є умовною (гора – вершина і підніжжя, дерево – верхів’я і нижня частина, тіло – верхня (до пояса) і нижня (від пояса) частини, верхня і нижня частина об’єкта, пристосування, посудини та ін.), що часто залежить і від місця перебування мовця.

Для формування семантики важливо виокремити просторові параметри, які усвідомлює мовець; „не загубити” його у формуванні

семантики. За словами Ю. Апресяна, „фігура мовця організовує семантичний простір тексту, [...] є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації починається відлік часу і простору” [Апресян 1997: 274]. Це, зокрема, підтверджують приклади: *Йак то ў нас на 'бере"з'і/ 'хата 'була он там ўго'р'і/ а 'тутка 'була с'тайн'а* [ГПЗН: 17]; *Ўгор'і на поліце стойаў бан'ечок* [КСГГ]; *Я тогди був на грусьці, удолині пес дитину вкусив* [БГС: 561]; вони містять вказівку на додаткову локалізацію – на те, що мовець стоїть десь внизу, нижче щодо іншого об'єкта.

Аналізовані прислівники, характеризуючи ситуацію в статичному аспекті, репрезентують значення, об'єднані довкола семантичних „центрів-домінант”, „семантичних субкомплексів” (далі – ССК) [пор.: Гриценко 1990: 154, 175; Гриценко 1984: 89] – I. ‘верхня / нижня частина (об'єкта)’, рідко – II. ‘верхній / нижній край’ та III. ‘поверхня’, які накладаються на компоненти семантичної структури базових слів, зокрема слова *верх* [детально див.: Ястремська 2018^a].

У межах субкомплексів виокремлено семантичні групи; першому ССК ‘**верхня / нижня частина об'єкта**’ підпорядковані групи: „верхня / нижня частина рослини (будівлі, копиці, пристосування (пристрої, прилади, знаряддя), посудини, тіла, одягу)”>; „вершина / підніжжя гори”>; „верхів'я / пониззя річки”>; „небо / земля”>; другому ССК ‘**верхній / нижній край**’ – „перевага, вищість, пріоритет / недосконалість, недолік”>; третьому ССК ‘**поверхня**’ – „із зовнішнього, лицьового боку; іззовні / із внутрішнього, зворотного боку; із вивороту’ (див. табл.), при цьому значення II і III ССК реалізують тільки прислівники з макрогрупи „низ”.

Таблиця

I. ‘ВЕРХНЯ / НИЖНЯ ЧАСТИНА ОБ'ЄКТА’	
‘вище щодо іншого об'єкта’	‘нижче щодо іншого об'єкта’
‘вище щодо іншого фрагмента тексту’	
‘піднявши вгору’	
‘верхня / нижня частина рослини (дерева)’	
‘у верхній частині рослини’	‘у нижній частині рослини’
‘верхня / нижня частина будівлі чи її елементів’	
‘у верхній частині будівлі’	‘у нижній частині будівлі’
‘верхня / нижня частина копиці’	
‘у верхній частині копиці’	‘у нижній частині копиці’
‘верхня / нижня частина пристосування’	
‘у верхній частині пристосування’	‘у нижній частині пристосування’
‘верхня / нижня частина посудини’	
‘у верхній частині посудини’	‘у нижній частині посудини’
‘верхня / нижня частина тіла’	
‘вище від пояса’	‘нижче від пояса’

'верхня / нижня частина одягу'	
'у верхній частині одягу (до пояса)'	'у нижній частині одягу (від пояса)'
'вершина гори', 'гора'	'підніжжя гори'
'на горі, на вершині гори' 'високо в горах' 'у гірській місцевості'	'біля підніжжя гори' 'у низинній місцевості; у низині' 'у нижній частині похилої площини'
'верхів'я річки'	'пониззя річки'
'у верхній течії річки'	'у нижній течії річки'
'небо; небесна сфера'	'земля'
'високо в небі; у повітрі' 'високо в небі; у Божому царстві'	'нижче від поверхні землі, під землею'
II. 'ВЕРХНІЙ / НИЖНІЙ КРАЙ'	
	'на самому низу; на дні'
'перевага, вищість, пріоритет'	'недосконалість, недолік'
	'позаду, у гіршому становищі'
III. 'ПОВЕРХНЯ'	
'зовнішній / внутрішній бік – поверхня (предмета, одягу та ін.)'	
	'із внутрішнього, зворотного боку; із вивороту'

Аналізовані локативні прислівники в деяких прикладах орієнтують не тільки на географічний простір, а й на соціальний (<бути> 'позаду, у гіршому становищі'): *Все всподі – не на версі.*

Одне зі значень прислівника *вверху* вказує на спосіб дії, а не на місце – піднявши вгору <держати>, що демонструє приклад *держ'іти руку вверху*.

Статичний характер прислівників доповнюють дієслова „локативного стану” [ТМУМ 2004: 305] *бути, перебувати, рости, висіти, лежати, стояти* та ін.

До корпусу аналізованих прислівників залучено також деминутивні прислівникові утворення *вверхечку* і *увєришку* зі значенням 'у верхній частині об'єкта'; пор.: літ. *додолоньку, зверхечку* [СУМ-20: 791, 1107].

Як відомо, процес адаптації прислівників не завершений, як і неусталене написання одноструктурних прислівників. Це пов'язано, зокрема, з неможливістю диференціювати прислівник і прийменниково-іменникову конструкцію, які мають те саме семантичне навантаження [про „аналітичні синтаксичні прислівники” див.: ТМУМ 2004: 301 – 305]. Це стосується дериватів слова *верх* [див.: Ястремська 2015; 2018], а також *вершок*, семантична структура якого охоплює значення 'вершина гори' (*Навкругі був л'іс [...], а в верху на Тарниці росли дес по од'н'ї смерец'ї та й жєрепий* [Піпаш: 251]), 'верхівка дерева' (*Зросли їй с'а брыва, гі турикы* [смерека'] *у веришку* [КГ]), 'верхня частина будівлі' (*Кізли укривають драницями або лубє, [...] лишаючи лише у веришку „прозір” для проходу диму; Дим з ватри іде „прозірем” у веришку колиби* [Шух. II: 174, 175]).

Імовірно, з проблемою адаптації прислівників пов'язані приклади вживання варіанта *долини* – без префікса **в-** – переважно в конструкції **вгорі й долині**: *Продовбують долотом отвори в горі і долині* [Зубр. (1905)]; *„бодня” вгорі й долині однаково широка; вгорі й долині обручі з ліщини; вгорі й долині по одному обручеві; вгорі й долині посудини по одному обручеві; вгорі й долині клиноваті клецьки; вгорі широкі на 75 – 90 ст., в долині 1 – 1·25 т.* [Коб. (1936 – 1937)].

Ще два приклади – **Вдолині й горі конви є по 3 обручі** [Коб.: 31]; *Бочка з р'ївної гінтини на капусту, вушча ўгор'ї, дол'ї шїрша* [Он. I: 334] – фіксують безпрефіксні прислівники *горі, долі*, які, однак, є часто вживаними зі значеннями 'у верхній / нижній частині об'єкта' в цьому регіоні [див.: Ястремська 2018⁶].

Лексикографічне моделювання аналізованих дериватів є фрагментом словника прислівників-дериватів базових слів опозиції „верх – низ” (написання гасел уніфіковано: слова подано разом під префіксом **в-**; у цитатах відтворено написання відповідно до опрацьованих джерел; прислівники (*adv*) і прийменники (*preap*) подано в окремих статтях). Це дало змогу не тільки систематизувати прислівники, утворені за однією моделлю, а й з'ясувати їхню семантичну структуру відповідно до субкомплексів базових слів; ілюструючи їх функціонування прикладами, диференціювати прислівники та утворені від них прийменники, які зберігають безпосередній семантичний зв'язок з прислівниками, а також дійти висновків про те, що однотипність структури дериватів здебільшого зумовлює й ідентичну семантику.

ввершечкú adv

I. 'верхня частина об'єкта'

1) 'у верхній частині рослини' <бути>: *Розкладають прядиво на мокрій лавици і скочують его на кужівці до купи у долині грубише а в вершечкú тонше* [Шух. II: 148].

ввѣршкú / увершкú adv

I. 'верхня частина об'єкта'

1) 'у верхній частині рослини – дерева; у верховітті' <бути, рости>: *У бұтинах – лісах призначених на зруби, рубають старе дерево, що має лише у вершкú сучє, а понизше воно гладке* [Шух. II: 173]; *Зросли йї с'а брыва, гі туршкы* [смерека] *у вершкú* [КГ];

2) 'у верхній частині будівлі' <бути>: *Кізли укривають драницями або лубє, а верх сего смерековим сучєм з фоєю, лишаючи лише у вершкú „прозір” для проходу диму* [Шух. II: 174].

ввершкú / увершкú preap

I. 'верхня частина об'єкта'

1) 'у верхній частині будівлі' <бути>: *Дим з ватри іде „прозірем” у вершкú колиби* [Шух. II: 175].

вверхú / уверхú adv

I. 'верхня частина об'єкта'

1) 'у верхній частині рослини – дерева; у верховітті' <бути>: *А в поли, в поли в три йивори, / Гей дай Боже! / Тонкі, високі, в корінь глибокі, / В корінь глибокі, в верху листяті* [Шух. IV: 98];

2) 'у верхній частині елементів будівлі' <збігатися, сходиться>: *На „колібу” ставлять [...] оструб, який їмиать добре, аби у „хату” не віяло; верх оструба кладуть кізли так, аби вони усі збігли ся у верху до кути* [Шух. II: 174];

3) 'у верхній частині копиці': *Зберемо возів сімсот обозів, / Ой повеземо на тихий Дунай, / [...] Там їх <в'язанок пиєниці> складемо в споду широко, / В споду широко, в верху високо. / Чим завершимо? Сивим соколом!* [Шух. IV: 97];

4) 'на горі, на вершині гори' <рости>: *Навкругі був л'іс [...], а в верху на Тарниці росли дес по од'н'ї смерец'ї та й жерепий* [Піпаш: 251]; *Розкинені гуцульські хати [...] по „кечерах” (горах у верху гладких, а в долині залісених)* [Шух. I: 73];

5) 'високо в горах' <жити, мешкати>: *Ўниє пок'лалі хату ў Білоб'ерезц'ї ў се'л'ї... тий те'пер там жи'їють. А ўвер'ху... ні'х'то ні' си'їдиєт, лі'ш 'хог'ї ту'да 'с'іно ро'биєти' [СГРЯ: 145] Скажуть тобі, що газда з котрим хочеш бесідувати, сидить „в верху”, то итимеш до него трохи чи не цілу днину* [Верхр.СЮ: I];

6) 'у верхній течії річки' [Кміт: 24; Он. I: 87];

7) 'піднявши вгору <держати>: *Вітко бўло, менé дёржит на конéц, на самій зад. А йа вже ни в'ідёржував так довго держ'їти руку ввер'ху* [Піпаш: 257].

вгорі / угорі *adv*

I. 'верхня частина об'єкта'

1) 'у верхній частині рослини – дерева; у верховітті' <бути, вити>: *Ай, ўгорі соловй'атко гн'іздо в'їє* [Он. I: 88, 184]; *Така смерека поросла у горі дуже густо сучем, а долом „фóростом” – сухим галузем, з якого звисає довгий „мох”, через що така смерека густа як „руно на вівци”* [Шух. II: 185]; *Дівить ся хлопец до горі; вздріў в горі того пташка на сósнї на самім вершк'у* [Верхр.Б: 96];

2) 'у верхній частині будівлі <бути, міститися>: *Г'вана Бо'го'с'лова 'начала мал'у'вати/ не"ве"лик'иї <'во'браз> 'маїє 'бути ўго'р'ї/ та'к'иї зо'ш'ісде"с"ат санти'метр'їў висо'їти* [УГПЗН: 47]; *Долом і в горі <буда> з переду забита дошками, а в середині отвір, яким пастухи на ніч влазили на постіль спати* [Зубр.: 11];

3) 'у верхній частині одягу <бути>: *Вгорі є обшивка з „фрибінками”, якими завязують запуску ззаду* [Коб. III: 87];

4) 'у верхній частині пристосування' <бути, опиратися>: *Верх долішного ерма <ручного млина> є друге менче, „кошеве”, де в горі є кіш, а під ним „коритце з вухом”* [Шух. I: 104]; *Колода <олійниці> „завязана в сл'упах”, придержуваних у горі „правілом”* [Шух. II: 163]; *В горі <трумбети> вправляли піщок з рога або з дерева* [Зубр.: 38]; *Колиска має вгорі паку [‘кошик дитячого візочка’], де лежить дитина, і в долині –*

кружки [БГС: 377]; „Верхняк” [‘частина маснички’] [...] має форму циліндра **вгорі** й долині по одному обручеві [Коб. I: 32];

5) ‘у верхній частині посудини’ <бути>: *Кладуть у „тергáньку” (горне в горі ширше)* [Шух. I: 135]; *И взяв повертів в горі <скрині> дошку. Дивит си, а небо таки йисне, файне* [Шух. V: 80]; *Бóчка з р’їуної гінтини на капúсту, вúшча ўгор’ї, дол’ї ші́рша* [Он. I: 334]; „Святїлничка” [...] **Вгорі** й долині посудини по одному обручеві [Коб. I: 31]; „Валїло”, велика бочка у споду вузша, **в горі** зубчата з дірами [Шух. I: 114]; *Улій має у горі віко а у споду дно* [Шух. V: 235];

6) ‘у верхній частині копиці’ <бути>: *Вдоліні стїг є шириший, вгорі вужчий* [Коб. II: 35];

7) ‘високо в горах’ <бути>: *У горі, у Чорногорах [,] є озеро* [Шух. V: 224];

8) ‘у гірській місцевості’ <вродити>: *Йа в горі, в горі, йа в Вєфлєсмї/ Пречиста Дїва дитьї вродила* [Шух. IV: 141] (Вєфлєсм розташований на гірському пасмі, що сягає 170 м вище над рівнем моря);

9) ‘у верхній течії річки’ <бути>: *Озеро те збільшено ще штучною гатєю в ціли сплавляня дараб і сплавів. Отся штучна гать мірить у горі 80 т. а в долині 20 т.* [Шух. I: 6];

10) ‘високо в небі; у повітрі’ <бути, літати, пицати>: *Тота <дощова> кульї пукає [‘тріскати’] у горі, а дождж и тоти дожджєинки падут на землю* [Он.М: 35]; *А йїд’ного ‘разу, йак ‘кан’ї зла’пала ‘кур’ї, ту ще вгур’ї пиш’ч’єлу* [Шило: 136]; *Юда, йик вхотив <наковало>, йик пустит у гору, то шість годин було у горі* [Шух. V: 68]; *Мамо! мене кортит знати, йике в горі небо?* [Шух. V: 80]; <Лелеки> *поч’єнали си кру’тити коло нас ўгор’ї/ над голо’воу* [БГТ: 333];

11) ‘високо в небі; у Божому царстві’ <промовляти>: *Той чуў, як у горі промовило: Прощений, прощений, прощений будеш! И той чоловік жиў вітак доўгі літа и як умер, та гістаў сї ў одну годину до неба* [Он.М: 50];

12) ‘вище щодо іншого об’єкта’ <стояти, бути, висіти>: *Під бічними стїнами ватарника покладені широкі лавиці; а поверх тих лавиць у горі прибиті полиці* [Шух. II: 186]; *Ўгор’ї на полицє стойаў бан’єчóк* [КСГГ]; *Йак то ў нас на ‘бере’з’ї / ‘хата ‘була он там ўгор’ї / а ‘тутка ‘була с’тайн’а* [ГПЗН: 17];

13) ‘вище щодо іншого фрагмента тексту’ <написати, сказати>: *Самої жалоби я не находив, а лиш отєє в горі поданє рішенє* [Зубр.: 8]; *Жителїв говорячих: бем місто „бўдем”, як в горі згадано, сусїди зовуть „Бемками”* [Верхр.Б: 63].

вдоліні / удоліні adv

I. ‘нижня частина об’єкта’

1) ‘у нижній частині рослини, дерева’ <сохнути>: *Шос се дерево сохне удоліні, лиш де-не-де листі* [БГС: 561];

2) ‘у нижній частині будівлі (чи її елемента)’ → **вгорі**;

3) 'у нижній частині одягу' <бути>: **Вдолині**, по обох боках <лейбича> є по одній кишені, які обшивають білим шнурком [Коб. III: 92]; *Поли челединської сорочки, одностайно широкі, сягають понизше, а мушинської, у долині ширші, повисше колін* [Шух. II: 153]; *Шили та'кі на'рудники/ ук'райінські/ шо ли'шен' 'коло рука'ва і ту'то ўдо'лині на г'руд'ах і цей воротні'чок/ 'коўнір/ х'рестиком* [БГТ: 47]; *Блюзу удолині хочу ни шп'цату, а закруглену* [БГС: 671]; *А чоло'віки в порт'а'нищах// 'вішити/ 'коло порт'а'нищ ўдо'лині 'вішита на два 'пал'ци на три 'вішиўка* [БГТ: 47]; *Ўдо'лині 'засніўка* [нижня частина горбатки] *'або 'сино 'жоўта 'була 'або трико'лор// бо за Ри'муній хо'тіли трико'лор/ а по'тому за'думали вже 'сино 'жоўту// ўдо'лині 'засніўка* [БГТ: 48];

4) 'у нижній частині пристосування' <бути>: *Чотиригранний „макогін” <прохідної ступи>; він у долині стіжковато стесаний* [Шух. II: 162]; *„Масничка” [...] має вдолині й середині по 2 обручі, горою один* [Коб. I: 32];

5) 'у нижній частині посудини': *Вдолині й горі конви* [„деревляна посудина до ношення та переховування води”] *є по 3 обручі* [Коб. I: 31];

6) 'у нижній частині копиці' → **вгорі**;

7) 'у нижній частині гори (гір); у підніжжі' <бути>: *Н'ібичк'и величезний кін' учепі'вс'и коп'ятами за хриб'ет дес білше йак т'іс'ичу митровойі скалі, шо над Кобил'ец'ков Пол'інов, та прок'игнувс'и дес на три к'ілом'три, бо зад'н'і лаби дес удо'лін'і, а ф'іст дос'игайе аж до р'ік'і К'ісві* [Піпаш: 251];

8) 'у нижній течії річки' → **вгорі**;

9) 'нижче щодо іншого об'єкта' <стояти, бути>: *Люде, що пускають ковбки з гори кличуть: „клейг'ов!” на те, аби шихтарі тай ті, що у долині коло сті'ця стоять, ут'ікали* [Шух. II: 179]; *Я тогди був на грус'ці, удолині пес дитину вкусив* [БГС: 561]; *Па'ра, ви' 'ди'ві'теси' ко'рови? Йа ли'ше 'ви'г'іла йа'йі ўдо'лі'ні* [СГРЯ: 156].

вдолині / удо'ліні / долині *prear*

I) 'нижня частина об'єкта'

1) 'у нижній частині пристосування' → **вгорі**;

2) 'у нижній частині посудини' → **вгорі**;

3) 'у нижній частині похилої площини' <бути>: *У до'лін'і гор'ода були три оборо'ги* [Піпаш: 258].

вд'олі / удо'лі *adv*

I) 'нижня частина об'єкта'

1) 'у нижній частині тіла; нижче від пояса' <бути, дивитися>: *Ой я собі полюбіла хл'опця з Синич'ола, М'отузом ся упас'ає, вд'олі усьо г'оле* [Матіїв: 54]; *По живот'і <дивилася бабка-повитуха>. Вд'ол'і так смотр'іла* [Надсяння: 144];

2) 'у нижній частині одягу' <бути>: *'П'іўка/ 'запаска/ а'бо 'низом виши'валас'а/ а'бо х'рестиком// ўдо'лі 'мала та'к'і 'дзв'інк'и' 'вишит'і* [УГПЗН: 140]; *'Запаска з'бирана 'б'іла/ так 'само о'б'шита с'т'аже'чками/ ўдо'лі фал'банка* [УГПЗН: 173];

3) 'у низинній місцевості; у низині' <чути>: *Ту ў¹дол'і так ни¹ було¹ чути/ йак с"п і'вали/ при^eдумали/ со¹б'і на¹ горб'і пус¹тавили там¹ лаўку/ шос" зо¹ ш¹тири¹ лаўц"і* [УГПЗН: 43];

4) 'нижче щодо іншого об'єкта' <бути>: *Прилад, що служить до регулювання віддалення каменів <жорен> від себе, називається „підойма“, та лежить у долі під стільцем* [Коб. I: 29].

внизú / унизуú adv

I) 'нижня частина об'єкта'

1) 'у нижній частині будівлі' <бути, стояти>: *Хіорс'і и нас там на род'і и сёркві, а д'іўсáта и низú* [Торунь: 142, 219];

2) 'у нижній частині пристосування' <бути>: *Я взъив, тай мав коло себе ніж, тай утьив <курмей [мотузка]> д'горі, надточив у низу, тай зліз* [Шух. V: 152];

3) 'у нижній частині посудини' <бути>: *Навк'руг 'цего 'кіл'е <у кошниці [високий кошик з дашком для зберігання кукурудзи]> і пли'ли з луго'вин'е плім// ўни'зу робили д'верці* [БГТ: 120];

4) 'у низинній місцевості; у низині' <бути, стояти>: **Внизú** йа зáвше висипáйу розори [рівчак між грядками] [СЗГ II: 126]; *Копіцу поставили в низú, то годéнок [нижнє сіно в копиці] гет' замók* [СЗГ II: 8];

5) 'нижче щодо іншого об'єкта' <бути>: **Унизуú** гуд'іў гук [водоспад], гéйби збирáлас'е бұр'а [КСГГ];

II) 'поверхня'

6) 'із внутрішнього, зворотного боку; із вивороту; спідсподу' <бути>: *Сорочка має стан, рукави, внизу підтичка* [БГС: 517].

внизú preap

I) 'нижня частина об'єкта'

1) 'у нижній частині елемента будівлі' <бути>: *Пур'і [поріг] внизú во'р'іт, шу'би 'куру не 'л'ізли до сто'доли* [Шило: 221];

2) 'у нижній частині пристосування' <бути>: **Внизú** люшні є жиліско таке, то на вoсь накладаєси, воно у нас називаєси лійка [БГС: 261].

всподі / усподі adv

I) 'нижня частина об'єкта'

1) 'у нижній частині елемента будівлі' <ставити>: *До с'волока приби'вайут 'дошчичку/ ў ні 'робл'а 'дирку// так 'само і всподі с'таўл'а 'дошчичку/ 'робл'а 'дирку/ і так во'но к'рутиса* [БГТ: 134];

2) 'у нижній частині пристосування' <бути>: *Нитк'ў сто́йá у ша́ф'і успод'і, йди узмі соб'і* [КСГГ];

3) 'позаду, у гіршому становищі' <бути>: *Все всподі – не наверхі; Все всподі – не наверху* [Номис №1047: 23; Гр. IV: 358 – за Номисом: *Всі всподі – не на верхі*];

II) 'нижній край'

4) 'на самому низу; на дні' <бути>: *Вода звéрьхі тепла, а всподі студéна, аж щіпáє* [БГС: 155]; *<Пан Біг> стрітиў дьівче при Дунаи./ Дьівче, дьівче похильни ся, дай ми води напити ся!/ А ни ти ся не похылю,*

ани воды ти не даю./ Бо та вода єст нечиста, в **споды** листєм припадиста [Верхр.Л: 371].

всподу́ / усподу́ adv

I) 'нижня частина об'єкта'

1) 'у нижній частині (елементів) будівлі' <бути>: Обрубина і піддаше стають вугляно-чорні, висша часть побою темно-вишнева, а у **споду** при стелині яснійца [Шух. I: 96]; Між одвірки у **споду** кладе стельмах „поріг” [Шух. I: 93];

2) 'у нижній частині пристосування' <бути>: „Гончарська піч” = „горн” подовгаста, 3 т. довга, 1½ т. широка і так само висока; у **споду** вона плоска, а горою круглава [Шух. II: 263]; У **споду** була [елемент мосязницького інструмента] закладають відповідний „писачок” [Шух. II: 277]; „Поверхнік”, що може обертати ся в „обичайці” при помочи остро у **споду** закованого і в „каганец” поверхника вложеного „погónача” [Шух. II: 146];

3) 'у нижній частині посудини' <бути>: В пні <ступи> є діра 30 ст. глибока, у **споду** півкулиста [Коб. II: 30];

4) 'у нижній частині копиці' → **вверху**;

II) 'нижній край'

5) 'на самому низу; на дні' <бути>: То шо шукáла, найшла аш **усподу́** у скрін'і [КСГГ];

III) 'поверхня'

6) 'нижче від поверхні землі, під землею' <бути>: Ці гир'ки [насіння часнику] кладут у ту гле^ану і вкривáють – в'ерх н'і, лиш бокі **ў споду́**, а це майє б́ути гир'ки навéрху [КСГГ]; Каміненка = гора. – Кажут, то там глибоко у **споду** є закопані великі гроші, а так приметані камінем [Он.НЖ: 145].

всподу́ / усподу́ preap

I) 'нижня частина об'єкта'

1) 'у нижній частині пристосування' <бути>: У **споду** задних коників <кросен> є „поперéчниця” [Шух. II: 256].

Зафіксовано значну кількість прикладів, у яких реалізується обидва „полюси” семантичні опозиції в одному мікроконтексті:

- **вверху** – **вдолинні**: по „кєчерах” (горах у верху гладких, а в долині залісених);
- **вверху** – **всподу**: в **споду** широко, в верху високо;
- **вверхечкú** – **вдолинні**: прядиво [...] у долині грубше а в вершъичкú тонше;
- **вгорі** – **[в]долинні**: колиска має вгорі паку [...] і вдолинні – кружки; вдолинні стіг є ширший, вгорі вужчий; штучна гать мірить у горі 80 т. а в долині 20 т.; вгорі й долині посудини та ін.;
- **вгорі** – **всподу**: бочка у **споду** вузша, в горі зубчаста; має у горі віко а у **споду** дно; з колоди видовбаної у горі ширше а в **споду** вузше;
- **вгорі** – **долі**: бóчка вúшча ўгор'і, дол'і шíрша;
- **вгорі** – **долом**: долом і в горі забита дошками;

- **вгорі** – **зісподу**: *має зі споду і в горі „вуха”*;
- **горі** – **вдолині**: *вдолині й горі конви*;
- **горою** – **вдолині**: *має вдолині й середині по 2 обручі, горою один*;
- **горою** – **всподу**: *у споду вона плоска, а горою круглава*;
- **зверхі** – **всподі**: *вода звёрхі тепла, а всподі студёна*;
- **наверсі** – **всподі**: *все всподі – не наверсі*;
- **наверха** – **всподі**: *все всподі – не наверха*;
- **наверху** – **всподу**: *бокí ў споду́, а гир’ки навёрху* тощо.

Дослідження мікросистеми діалектного простору дало змогу:

- 1) сформувати узагальнену семантичну структуру дериватів відповідно до семантичних субкомплексів базових слів;
- 2) визначити семантичні опозиції й паралелі аналізованих дериватів;
- 3) виявити семантично та структурно співвідносні деривати;
- 4) осмислити такі мовні феномени, як семантика просторових применників і прислівників.

На підставі аналізу корпусу прислівників у говірках південно-західного наріччя можна дійти таких висновків, зокрема щодо важливості повноти й коректності подачі значень у діалектних словниках, уникнення тлумачень поза контекстом, адже мовні ілюстрації, мікро- та макроконтексти є визначальними для окреслення семантики слів, через недостатність яких і неповноту цитованого матеріалу визначити значення слова неможливо (пор., наприклад: *Не цъл’і* [‘цілком’] у *гор’і* [Он. II: 349]; *Та йа го там ўнизу́ ўз’ёў* [КСГГ]) та ін.

Аналіз дериватів, засвідчених у діалектологічних джерелах, також дав змогу виявити специфічні діалектні фонетичні особливості на різних рівнях мови, що відображають специфіку мовлення носіїв говорів.

Неусталеність написання прислівників разом, нарізно й навіть через дефіс (це виразно засвідчують діалектні джерела) підтверджує думку науковців про тривалість і незавершеність процесу адвербіалізації, про наявність перехідних одиниць, які умовно можемо віднести до прислівників.

Проведене дослідження – лише перший крок до системного аналізу корпусу прислівників, утворених від базових слів опозиції „верх – низ”, який передбачає дослідження прислівникових дериватів, утворених за іншими моделями, прислівників динамічної локалізації, а також лексикографічне їх опрацювання.

Джерела та їхні умовні скорочення

БГС – Словник буковинських говірок. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **БГТ** – Буковинські говірки : хрестоматія діалект. текстів / уклад. : Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. – Чернівці, 2006; **Верхр.СЮ** – Верхратский І. Знадоби до словаря южнорусского / І. Верхратский. – Л., 1877; **Верхр.Б** – Верхратський І. Говір батьків / І. Верхратський // Збірник фільологічної секції НТШ. – Т. XV. – Л., 1912; **Верхр.Л** – Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // Збірник

фільологічної секції НТШ. – Л., 1902; **ГГ** – Гуцульські говірки : короткий слов. / відп. ред. Я. В. Закревська. – Л., 1997; **ГПЗН** – Говірки південно-західного наріччя української мови : зб. текстів / упоряд. Н. М. Глібчук. – Л., 2000; **Гр.** – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – Т. I – IV. – К., 1907 – 1909; **Зубр.** – Зубрицький М. Годівля, купно і продаж овець у Мшанци старосамбірського повіту / М. Зубрицький // Матеріяли до української етнології / за ред. Хв. Вовка. – Л. : НТШ, 1905. – Т. VI. – С. 1 – 40; **КГ** – Картотека „Словника говірок Закарпатської обл.” М. А. Грицака / зберігається в Ін-ті укр. мови НАН України; **Кміт** – Кміт Ю. Словник бойківського говору / Ю. Кміт // Літопис Бойківщини. – Ч. III – XI. – Самбір, 1934 – 1939; **Коб.** – Кобільник В. Матеріяльна культура села Жукотина, турчанського повіту. Ч. 1 – 3 / В. Кобільник // Літопис Бойківщини. – Ч. 7 – 9. – Рік VI – VII. – Самбір, 1936 – 1937. – С. 16 – 65; 15 – 71; 76 – 115; **КСГГ** – Картотека „Словника гуцульських говірок” / Зберігається в Ін-ті українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ; **Матіїв** – Матіїв М. Словник говірок Центральної Бойківщини / М. Матіїв. – К. ; Сімферополь, 2013; **Мосора** – Мосора М. Словар гуцульський зібраний Михайлом Мосорою 1885 – 1896. Рукопис / М. Мосора. Зберігається в архіві І. Франка у Києві. – №3/100; **Надсяння** – Надсяння: Традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали) / збір. й упор. М. Глушко, Л. Хомчак. – Л., 2017; **Негрич** – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові / М. Негрич. – Л., 2008; **Номис** – Українські приказки, прислів’я, і таке інше / спорудив М. Номис. – СПб., 1864; **Он.** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984; **Он.М** – Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907 – 1908 / А. Онищук // Матеріяли до української етнології. – Л. : НТШ, 1909. – Т. XI. – С. 1 – 139; **Он.НЖ** – Онищук А. З народнього життя Гуцулів / А. Онищук // Матеріяли до української етнології. – Л., 1912. – Т. XV. – С. 90 – 158; **Пиртей** – Пиртей П. Словник лемківської говірки : матеріали до словника / П. Пиртей. – Івано-Франківськ, 1986; **Піпаш** – Піпаш Ю. Матеріяли до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області) / Ю. Піпаш, Б. Галас. – Ужгород, 2005; **СГРЯ** – Астаф’єва М. М. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова : у 4 кн. / М. М. Астаф’єва, Г. В. Воронич. – Івано-Франківськ, 2014. – Кн. 1: А – Ж; **СЗГ** – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000; **СУМ-20** – Тлумачний словник української мови : в 20 т. (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). – Режим доступу : <http://test.ulif.org.ua> (29.08.2017); **Торунь** – Николаев С. Л. Словарь карпатоукраинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов / С. Л. Николаев, М. Н. Толстая. – М., 2001. – 232 с.; **УГПЗН** – Українські говірки південно-західного наріччя : тексти / Упоряд. Н. М. Глібчук. – Л., 2005. – 238 с.; **Шило** – Шило Г.

Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Л. ; Нью-Йорк, 2008; **Шух.** – Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Ч. I – V. – Л., 1899 – 1908.

Література

Апресян 1997 – Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю. Д. Аперсян // Семиотика и информатика. Вып. 35. – М. : Рус. словари, 1997. – С. 272 – 298; **Брошняк 1996** – Брошняк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Д. Брошняк (Пискач). – Ужгород, 1996. – 23 с.; **Гримашевич 2015** – Гримашевич Г. Лексикографічно-текстографічна репрезентація поліської адвербіальної системи / Г. Гримашевич // Діалектологічні студії. 10 : Традиції і новаторство. – Л., 2015. – С. 222 – 234; **Гриценко 1984** – Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики : монографія / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 227 с.; **Гриценко 1990** – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 268 с.; **Громик 2005** – Громик Ю. В. Західнополіські прислівники зі значенням вихідного пункту та часової лімітативності / Ю. В. Громик // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. пробл. – Житомир, 2005. – С. 81 – 96; **Джочка 2010** – Джочка І. Прислівники в гуцульських говірках: семантико-словотвірний аспект / І. Джочка // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника. Філологія. – Вип. XXV – XXVI. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 118 – 123; **Німчук 1978** – Німчук В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / редкол. В. В. Німчук, А. П. Гриценко та ін. – К., 1978. – С. 342 – 412; **СУЛМ 1997** – Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Гриценка. – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.; **Тимко-Дітко 2015** – Тимко-Дітко О. Прислівники в говорі бачванських руснаків у контексті південно-західних говорів української мови / О. Тимко-Дітко // Діалектологічні студії. 10 : Традиції і новаторство. – Л., 2015. – С. 235 – 243; **ТМУМ 2004** – Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К., 2004; **Чешко 2014** – Чешко Г. Локативні прислівники у східнополіських говірках / Г. Чешко // Наук. зап. НДУ ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2014. – Кн. 4. – С. 92 – 98; **Щербина 2015** – Щербина Т. Прислівники в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя / Т. Щербина // Діалектологічні студії. 10 : Традиції і новаторство. – Л., 2015. – С. 212 – 221; **Ястремська 2015** – Ястремська Т. Система дериватів із коренем *-верх-*: історичний та діалектний виміри / Т. Ястремська // Діалектологічні студії. 10 : Традиції і новаторство. – Л., 2015. – С. 370 – 392; **Ястремська 2018^a** – Ястремська Т. О. Динаміка семантичної структури лексеми *верх* у говірках південно-західного наріччя / Т. О. Ястремська // Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоєкології. – К.,

2018 [у друці]; **Ястремська 2018^б** – Ястремська Т. Семантична опозиція *gori – доли* в говірках південно-західного наріччя української мови / Т. Ястремська // *Gwary dziś*. – Poznań, 2018 [у друці].

Ястремська Т. О. Прислівники місця в говорах української мови: статична локалізація

У статті запропоновано аналіз прислівників місця, які репрезентують статичну локалізацію – місце знаходження об'єкта (щодо іншого об'єкта), – і утворені за моделлю **в/у + Nloc** (*вверху, ввершку, ввершечку, вгорі, вдоли, вдолині, внизу, всподу, всподі*). Дослідження здійснено на підставі аналізу понад 150 мікроконтекстів функціонування лексем у говорах південно-західного наріччя української мови; для порівняння використано також джерела, що репрезентують інші наріччя.

Мета дослідження – проаналізувати особливості структури та семантики прислівників місця зі статичною локалізацією, утворених за моделлю **в/у + Nloc**, змоделювати семантичну структуру дериватів, виявити їхні особливості порівняно з прислівниками динамічної локалізації. Джерелами дослідження слугували передусім записи говіркового мовлення української мови, діалектні словники та картотеки, діалектні тексти, регіональні атласи, етнографічні й діалектні матеріали від XIX ст. і дотепер.

Аналізовані прислівники не тільки відображають просторову опозицію „верх – низ”, вони є фрагментами словотвірних гнізд базових слів опозиції *верх, гора* („**верх**”) і *низ, діл, спід* („**низ**”), які посідають провідне місце у формуванні картини простору носіїв говору.

Ключові слова: прислівники місця, дериват, словотвірне гніздо, семантична структура, статична локалізація, говори української мови.

Ястремская Т. А. Наречия места в говорах украинского языка: статическая локализация

В статтє предложен анализ наречий места, представляющих статическую локализацию – место нахождения объекта (относительно другого объекта), – образованных по модели **в/у + Nloc** (*вверху, ввершку, ввершечку, вгорі, вдоли, вдолині, внизу, всподу, всподі*). Исследование проведено на основе анализа свыше 150 микроконтекстов функционирования лексем в говорах юго-западного наречия украинского языка; для сравнения использованы также источники, представляющие другие наречия.

Цель исследования – проанализировать особенности структуры и семантики наречий места со статической локализацией, образованных по модели **в/у + Nloc**, смоделировать семантическую структуру дериватов, выявить их особенности по сравнению с наречиями динамической локализации. Источниками исследования послужили прежде всего записи диалектной речи украинского языка, диалектные

словари и картотеки, диалектные тексты, региональные атласы, этнографические и диалектные материалы от XIX в. и до сих пор.

Рассматриваемые наречия не только отражают пространственную оппозицию „верх – низ”, они являются фрагментами словообразовательных гнезд базовых слов оппозиции *верх, гора* („верх”) и *низ, діл, спід* („низ”), занимающих ведущее место в формировании картины пространства носителей говора.

Ключевые слова: наречия места, дериват, словообразовательное гнездо, семантическая структура, статическая локализация, говоры украинского языка.

Yastrems'ka T. O. The locative adverb in the Dialects of Ukrainian language: Static Localization

The paper is an attempt to analyse of the local adverbs that represent static localization – a location of the object (relative to another object). The local adverbs are modelled **в/у + Ніс** (*вверху, вверхуку, вверхушечк, вгорі, вдолі, вдоліні, внизу, вподу, вподі*).

More than 150 micro-contexts of the function of the adverbs in the South-Western dialects of Ukrainian language are analysed (the sources from the other dialects are also used for comparison). The focus primarily lies on the semantic aspect.

The purpose of the research is to analyse the peculiarities of the structure and semantics of the local adverbs of static localization, created by the model **в/у + Ніс**, to simulate the semantic structure of derivatives, to identify their features in comparison with the adverbs of dynamic localization.

The sources of research are dialect dictionaries, card indices and texts, regional linguistic atlases, records of the dialectal speech by the author, and some other researchers, ethnographic and dialectal materials from XIX c. until now (Ya. Holovatskyj, V. Shukhevych, V. Hnatiuk, A. Onyshchuk, I. Verchratskyj, Z. Kuzelia, V. Kobilnyk and others).

The adverbs are represented the spatial opposition („upper part” – „lower part”); there are the fragments of derivative clusters of the basic words of the opposition: *верх, гора* („upper part) and *низ, діл, спід* („lower part”).

The issues of semantics and grammar of the lexeme are studied in the light of the functioning and action of the words in the „live” contexts, where its act as adverbs and prepositions. The semantic structure of these lexemes in the South-Western dialects of Ukrainian language is modelled. The dialectal data are provided in the comparative tables of lexeme's semantics.

Key words: local adverbs, derivative, derivative cluster, structure of the semantics, static localization, South-Western dialects of the Ukrainian language.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2018 р.

Прийнято до друку 16.05.2018 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.